

YENİYETMƏLƏRİN PEŞƏYÖNÜMÜNÜN FORMALAŞMASINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR

Xatirə İbrahimova

*Bakı Dövlət Universitetinin Sosial və pedaqoji
psixologiya kafedrasının dissertantı
E-mail: xatira_ibrahimova@yahoo.com*

***Açar sözlər:** yeniyetmələr, peşəyönümü, özünügerçəkləşdirmə, özünütəyin
istiqlamətləri, amillər*

***Ключовые слова:** подростки, профессионализм, самооценка, само-
оценка, факторы*

***Key words:** adolescents, professionalism, self-esteem, self-esteem,
factors*

Sağlam cəmiyyət üçün yetişən gənc nəslin təlim-tərbiyəsində düzgün peşə yönümünün mühüm əhəmiyyəti vardır. Məhz buna görə də keçmiş əsrlərdən təlim-tərbiyə sferasında peşəseçimi və ya peşə yönümü cəmiyyətin, dövlətin bütövlüklə rəhbər strukturların diqqət mərkəzində durur.

Məlumdur ki, yeniyetməlik dövrü illər boyu “böhran” yaş dövrü kimi mürəkkəb xüsusiyyətlərə malikdir. Bu yaş dövründə baş verən dəyişikliklər peşəyönümünü müəyyən etməyə yönəldir. Bəs bu dövrdə onun yeniyetmə yaşında şəxsiyyətinin formalaşması prosesi, o cümlədən onun peşəyönümünün inkişaf istiqamətləri necə gədir?

Aparılan tədqiqatlar (1,6,8) göstərir ki, özünütəyin problemi üzrə, o cümlə-

ədən peşəyönümün təyini ilə bağlı məsələlərin tədqiqi sistemli xarakter daşımır. Özünüdərkətməyə, özünütərbiyəyə, özünüqiymətləndirməyə, özünüanlamaya və özünütəyininin öyrənilməsinə həsr edilmiş eksperimental tədqiqatları əslində biri-birindən ayırmaq, ayrıca onun sərhədlərini dəqiqləşdirmək çətindir.

Bir sıra tədqiqatlarda peşəyönümü özünütəyin anlayışı ilə eyniləşdirilir. Hesab edirlər ki, sistemli determinasiya psixoloji sistemdə açıq şəkildə insanın öz əhatəsi ilə seçici qarşılıqlı təsir qabiliyyətinin formalaşmasını təmin edir. Özünütəyin insanın özünütəşkili kimi psixoloji sistemdə açıqlanır, təsəvvür edilir. (11).

Əksər tədqiqatlarda özünütəyietmə əvəzinə peşə özünütəyini anlayışından danışılır. Psixoloji ədəbiyyatlarda

qeyd edilir ki, peşə özünü təyinatmə fərdin bütövlükdə peşə dünyasına və konkret peşəyə seçici münasibətidir. Peşə özünü təyinatmənin mərkəzində özünün xüsusiyyətlərinin və imkanlarının, peşə fəaliyyətinin tələblərinin və sosial-iqtisadi şəraitin nəzərə alınması fonunda peşənin seçilməsinə dərk olunmuş münasibət dayanır.

Peşə özünü təyinatməni fərdin bütün həyatı boyu davam edir. Fərd özünün peşə sahəsində refleksiya edir, özünün peşəkar mövcudluğunu mənalandırır və özünü peşədə təsdiq edir.

Şəxsiyyətin peşə özünü təyinatmənin aktuallaşması müxtəlif hadisələrin təsirindən qaynaqlanır. Belə hadisələrə ümumtəhsilin başa çatması, peşə təhsil müəssisəsinə daxil olma, işdən azad olma və s. kimi hadisələr buna nümunə ola bilər. Peşə özünü təyinatməni şəxsiyyətin sosial-psixoloji yetkinliyinin və özünü gerçəkləşdirmə tələbatının vacib cəhətlərindən biridir. Peşə özünün təyinatməni demək olar ki, yeniyetməlik yaş dövründən başlanır.

Yeniyetməlik yaş dövründə peşə özünü təyinatməni əsasən yeniyetmənin müxtəlif əmək növlərinə mənəvi münasibəti ilə səciyyələnir. Bu yaş dövründə şəxsiyyətin dəyərlər sisteminin formalaşması baş verir ki, bu da yeniyetmənin müxtəlif peşə və ixtisas sahələrinə seçici münasibətini müəyyənləşdirir (11).

Müasir dövrdə yeni peşə sahələrinin ortaya çıxması yeniyetmələrin

peşəyönümünün təyinatməni ilə bağlı motivasiya istiqamətlərini dəyişir, yeni dəyərlərin ortaya çıxmasına gətirib çıxarır. Son dövrlərdə aparılmış tədqiqatlar (12) göstərir ki, digər yaşlardan fərqli olaraq özünü həyata keçirmə, peşə seçmə yeniyetmələrdə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. S.Hellin (12) hesab edir ki, özünü təyinatməni adekvat şəkildə mənimsəyən yeniyetmələrə pessimizmin, yalan optimizmin, stereotiplərin, həyəcanların, gözləmələrin təsiri zəifdir. Onlar problemi həll etməkdən qorxurlar və problemlə məsələlərin həllinə səhsiz nail ola bilərlər. Belə yeniyetmələr özlərini adekvat gerçəkləşdirə bilərlər. Hesab olunur ki, xüsusi təşkil olunmuş təlim şəraitində yeniyetmənin olduqca yüksək özünü gerçəkləşdirmə səviyyəsini (məhsuldar, yüksək adaptasiya olunan) təmin etmək olar. Eləcə də şəxsiyyətin inkişafı prosesində özünü göstərən bir sıra keyfiyyətlərə – məsuliyyətini açıq bildirən, özünü təsdiq keyfiyyətinə, yaradıcı özünü fəallığa və hazırlığa malik yeniyetmələr peşə seçimində ciddi problemlərlə qarşılaşırlar (8, s.45). Lakin bir sıra hallarda yeniyetmələr öz nöqsanlarına və zəif tərəflərinə tənqidi yanaşmadıqda özünü təyinatməni prosesində özünü aşağı qiymətləndirmə səviyyəsi, zəif şəxsiyyət keyfiyyətləri özünü göstərir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, məsuliyyət hissənin güclü olması, özünü yüksək

qiymətləndirmə, şəxsiyyət kimi inkişafın uğurlu getməsi yeniyetmələrdə yüksək özünütəyini səviyyəsinin formalaşmasına gətirib çıxarır. Maraqlıdır ki, əks cəhətlərə malik yeniyetmələr ətrafında baş verən hadisələrə qarşı biganəlik və laqeydlik göstərilir.

Yeniyetmələrin peşəyə maraqlarını ilk öncə onların özlərinə verdikləri sual ilə müəyyənləşdirmək olar: Mən kiməm? Mənim gələcəyim necə olacaq? Mən kim olmaq istərdim? və s. Belə sualları yeniyetmələr özlərinə verirlərsə və bu zaman özünütənqid işləyirsə onlar peşəseçiminə cəhd göstərəcəklər.

Tədqiqatlar (5,6,7) göstərir ki, yeniyetməlik yaş dövründə özünütəyinin formalaşmasına şəxsiyyətin strukturunda baş verən bir sıra dəyişikliklər ciddi təsir göstərir. Buraya “Mən”nin məzmunundakı dəyişikliklər, əvvəlki yaş dövründəki ideal “Mən” ilə real “Mən” arasında ziddiyyətli situasiyalar və s. daxildir. Əgər belə ziddiyyətlər yoxdursa özünütəyinin istiqamətləri gerçəkliyə uyğun şəkildə həyata keçirilir. Əksinədirsə yeniyetmə öz idealı “Mən”ini gerçəkləşdirməyə çalışır ki, bir sıra hallarda bu istənilən nəticəni vermir. Çünki bu zaman potensial imkanların, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin seçilmiş peşəyə mütanasibliyi nəzərə alınmır. (9,s. 39)

Bəzi müəlliflər yeniyetmələrdə özünütəyininin formalaşmasını öyrə-

nərkən, ümumi qəbul olunmuş normaları, standartları yeniyetmələrin özləri haqqında təsəvvürlərinə, xüsusilə də yeniyetmələrin göstərilən şəraitdə öz-özünə öyrənməsinə yanaşma mexanizmlərinə əsasən nəzərə almağa çalışırlar. Onlar yeniyetməlik yaşında meydana çıxan ziddiyyətləri, rolların dəyişməsinə və peşəyönümü onların maraqları ilə izah edirlər. Yeniyetmələrdə asılılığın azalması, daim diqqət mərkəzində olmaları, başqalarının onlara verdiyi qiymətlərin tədricən yaşla əlaqədar yüksəlməsi onların rollarının dəyişməsinə gətirib çıxarır.

Qeyd etmək lazımdır ki, rolların dəyişməsi yeniyetmələrin münasibətlərdə və davranışında əhatə olunanlarla münasibətlərdə, dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, faktlar göstərir ki, özünütəyin prosesinə yeniyetmələrin özündərki prosesi və refleksiya da hərtərəfli təsir göstərir.

Refleksiya prosesinin tədqiqi müasir psixoloji tədqiqatlarda xüsusi yer tutur. Yeniyetmələrdə refleksiya özünə nəzarət şəklində davranış və fəaliyyəti tənzimləyərək həyata keçirilir. Refleksivlik öz hərəkətlərini təhlil etmək və müşahidə qabiliyyətində özünü təzahür etdirir. Ona görə ki, fərd fəaliyyət zamanı davranışındakı çatışmazlıqlarını görə bilsin və özünə tənqidi yanaşmaqla onları aradan qaldıra bilsin. Refleksiya şəxsiyyətin

şüurlu surətdə daxili psixi aktlarının dərk etməsidir (9,s.106). Buna oxşar şəkildə peşəyönümdə və özünüdəyini zamanında potensial imkanların rolu da az deyildir. Əgər yeniyetmə müəyyən potensial imkanlara malikdirsə, o zaman peşələrin seçimində yeniyetmə özü öncədən zəruri olan peşəyə yönəlir. Belə hallar da olur ki, valideyn bu funksiyaları öz üzərinə götürərək onun harada necə oxumasını həll edirlər. Sonda vəziyyət yeniyetmənin xeyrinə bitmir.

Yeniyetmələrin peşəyönümündə daha çox nəzərə çarpan şəxsi keyfiyyətlər, inkişafda baş verən psixofizioloji istiqamətlər, tələbatlar, onların ödənilməsi, təlim-tərbiyə məsələləri, qabiliyyətlər, istedad və bacarıqlar təşkil edir. Yeniyetməlik yaş dövründə potensial imkanları dərk etmək olduqca çətindir və koqnitiv inkişafın səviyyəsi də çox vaxt buna imkan vermir. Ona görə də peşə yönümündə yeniyetmələr mövcud – stereotip və yönəlişliklərdən istifadə edir, cəmiyyətdə aparıcı mövqeyə malik və prestijli sahələrin seçilməsinə üstünlük verirlər. Bu işdə qismən də olsa valideynlərin, yoldaşların, psixoloqların, eləcə də müəllimlərin fikri çox vacibdir. Peşəyönümündə ilə, yaxud peşəseçmədə zəruri olan, orqanizmin bu və ya digər xüsusiyyətlərinə, sağlamlığına əks təsir göstərən peşələr haqqında məlumatların və ya informasiyaların

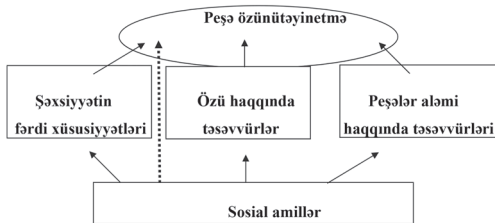
azlığı və həm də çoxluğu da bu prosese təsir göstərir.

Qeyd olunmalıdır ki, texnologiyaların sürətlə artdığı müasir dövrdə, tərəqqi əsrində əməyin məzmunu da tez-tez dəyişir. Bütün peşələrə, daha çox fəhlə peşələrinə daha mürəkkəb və maraqlı texnika tətbiq olunur, əmək mədəniyyəti yüksəlməyə doğru inkişaf edir. Ona görə bu gün fəhlə də elm, texnika və istehsalın texnologiyası sahələri üzrə mükəmməl dərəcəyə malik olmalıdır. Yəni ki, yeniyetmələr də peşəyönümü istiqamətində bu və ya digər dərəcədə texniki istiqamətində bu və ya digər dərəcədə texniki savada və psixoloji hazırlıq səviyyəsinə yiyələnməlidirlər. Əgər şagird ədəbiyyat, yaxud biologiya, coğrafiya, tarix fənni ilə maraqlanırsa, o şagird dəqiqləşdirməlidir ki, bu fənnin arxasında hansı real peşələr durur. Məsələn, “Ədəbiyyat” peşəsi ümumiyyətlə yoxdur. Ədəbiyyat müəllimi, qəzetin ədəbi əməkdaşı, qəzetə daxil olan materialları təhlil edən nəşriyyatın, redaktor, ədəbiyyatşünas, kitabxananın kitab fondunun işçisi, kütləvi kitabxanada kitabxanaçı, biblioqraf və s. kimi peşələr ola bilər. Ola bilsin ki, şagirdin ədəbiyyata məhəbbəti yalnız oxucu marağıdır, yuxarıda adları çəkilən peşələrə bağlamaq arzu ilə bağlı deyildir. Əgər şagird riyaziyyatı sevirsə, o fikirləşməlidir ki, məktəbi qurtardıqdan sonra bu fənlə bağlı hansı peşəni seçəcək:

riyaziyyat müəllimi, hesablayıcı proqramist, mühəndis-proqramist, elmi işçi, iqtisadiyyatçı-riyaziyyatçı və s.

Peşələr aləmi çox genişdir. Peşələrin çoxu barədə valideynlərin, müəllimlərin xəbəri olmaya bilər. Bu peşələr aləmində peşəseçmənin əsas axtarıcısı yeniyetmənin özü olmalıdır. Bu baxımdan tədris fənlərini peşə ilə eyniləşdirməsi məsələləri psixoloqların vəzifə borcu hesab edilir. (9, s.45).

Araşdırmalardan məlumdur ki, həyatda hər şey müvəqqətidir, yalnız sənət əbədidir. Həyatı və sənəti insan özü seçməlidir. Peşəseçmədə öz qabiliyyətini, imkanlarını, meyllərini tutuşdurmaq, bu planlar haqqında geniş məlumat əldə etmək və sonra peşə seçmək lazımdır. Yeniyetməlik yaşında vacib və əhəmiyyətli sayılan peşəseçimi mürəkkəbliliyi ilə peşə yolların axtarılmasını bir neçə mərhələyə ayırd etmək olar. Peşəseçimində öyrənmək lazımdır ki, bir çox amillər təsir edir. Bu amilləri bir neçə qrupa birləşdirsək, aşağıdakı şəkildə peşəyönümü üçün vacib sxemi alırıq.

Şəkil 1. Peşə özünütəyinin quruluşu

Şəkildən 1-dən görüldüyü kimi yeniyetmələrdə peşə yönümünə sosial

amillər daha çox təsir göstərir. Lakin bu amillərin özü də bir neçə qrupa bölünür ki, bunlardan əsası peşə haqqında təsəvvürlər, onun cəmiyyətdəki sosial statusudur. Bununla yanaşı yeniyetmələrin özləri haqqında təsəvvürlər də aparıcı mövqeyə malikdir. “İstəyirəm-bacarıram-lazımdır” modeli əsasında yeniyetmənin motivasiya imkanları, qabiliyyətləri və emosional-iradi xüsusiyyətləri peşəyönümündə mərkəzi yerlərdən birini tutur.

Ancaq bütün bunlarla yanaşı yeniyetmələrin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri də əsaslı amillərdəndir. Çünki şəxsiyyət yalnız sosial təsirlərin fərdə əks olunan reaksiyaları deyil, həm də o fərdin daxili aləminin, istəyinin məhsuludur. Bu baxımdan daxili potensialın seçilən peşəyə uyğunluğu sonradan yaşana bilən frustrasiyanı aradan qaldırır və yeniyetmənin seçdiyi peşədə və ya ixtisasda özünü aktuallaşdırmasına zəmin yaradır. Ona görə də peşəyönümü mövqeyindən özünü-təyinetmədə ortaya çıxan problemlərin həllində psixoloqlara da müraciət edilməsi yerinə düşərdi. Psixoloqlar bu sahədə peşə seçərkən yeniyetmələrə perspektiv imkanlarını nəzərə almaqla məsləhətlər verə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003, 540 s.

2. Cabbarov R.V.yenitətmələrdə özünüdərkətmə prosesinin psixoloji təhlili. Psixol. ü.fəls.dok.diss. Bakı: 2004, 152 s.

3. Cabbarov R. Özünügerçəkləşdirmənin psixologiyası. Monoqrafiya. Bakı: Ecoprint, 2016, 263 s.

4. Əliyev B.N., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.

5. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 368 s.

6. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: Maarif, 2002, 386 s.

7. Выготский Л.С. Психология. М.: АПРЕЛ-ПРЕСС, 2002, 1008 с.

8. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. М.: Академия, 2010, 304 с.

9. Климов Е.А. Как выбрать профессии. М.: Академия, 2005, 220 с.

10. Пряжников Н.С. Профорентация в школе: игры, упражнения, опросники. М.: ВАКО, 2005, 288 с.

11. <http://www.km.ru/referats/-D2240EC8FA384D8E9154D682E4249AFA>).

12. https://en.wikipedia.org/wiki/Professional_identification.

***Факторы, влияющие на формирование
профориентации подростков***

Abstract

В статье исследуются факторы, влияющие на формирование профориентации подростков. Отмечается, что в подростковом возрасте профессиональное самоопределение характеризуется, в основном, нравственным отношением подростка к различным видам труда. В этом возрасте происходит формирование ценностной системы личности, что определяет избирательное отношение подростка к различным сферам профессий и специальностей. Наиболее заметные личные качества, психо - физиологические направления, происходящие в развитии, потребности, их удовлетворенность, вопросы обучения и воспитания, способности, талант и умения обладают преимуществом в профориентации подростка. В подростковом возрасте познание потенциальных возможностей весьма трудно и уровень когнитивного развития часто не позволяет этому. Поэтому в выборе профессии подростки используют существующие стереотипы и направления, предпочитают выбор престижных и обладающих ведущей позицией в обществе, областей. В этом деле мнения родителей, товарищей, а также учителей очень важны, хоть даже частично. Исследование показало, что социальные факторы оказывают большое влияние на профориентацию подростков. Однако, основными из них являются представления о профессии, ее социальный статус в обществе. Помимо этого, представления подростков

о себе тоже обладают ведущей позицией. На основании модели «Хочу – умею – нужно» мотивационные мотивы подростка, его способности и эмоционально – волевые особенности занимают в профориентации одно из центральных мест. Родители и учителя, психологи должны принимать это во внимание.

Factors that have impact on the formation of professional direction of teenagers

Abstract

Factors that have impact on the formation of professional direction of teenagers are investigated and the development directions of self – determination are studied in the article. It is noted that professional self – determination during teenage years is mainly characterized by the moral attitude towards different labor types of a teenager. The formation of a personality’s value system occurs in this period of age which determines the teenager’s selective attitude towards different professional and specialty fields. Personal qualities which are more noticeable in the professional direction of teenagers comprise the psychophysiological trends in the development, demands, meeting them, educational and training issues, skills, talents and abilities. Realizing potential opportunities is quite difficult during the teenage years and also, the level of cognitive development doesn’t enable it. Therefore, teenagers use existing stereotype and orientation in the professional direction and they prefer to select prestigious areas which have leading positions in society. In this case, the opinions of parents, comrades, psychologists, as well as, teachers are important though partially. The study has shown that social factors have more impact on the professional direction of teenagers. However, among these, the most important ones are imaginations about profession and its social status in the society. In addition, imaginations of teenagers about themselves have a leading position. The motivation opportunities, abilities and emotional and volitional characteristics of a teenager based on the model “I want – I can – I need” occupy one of the central places in the professional direction. Parents, teachers and psychologists must take this into consideration.

Məqalə BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 12 mart 2018-ci ildə daxil olmuşdur